

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94. 281 (477)

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2018-15-01>

Лизанчук В. В.,

д.філолог.н., проф., Львівський національний університет імені Івана Франка, заслужений журналіст України, м. Львів

ОДВІЧНИЙ ВОРОГ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Анотація. У публікації автор на численних історичних фактах аналізує та розкриває деструктивну роль і діяльність Української Православної Церкви Московського Патріархату – філії Московської (Російської) православної церкви, яка є одвічним ворогом української духовності.

Ключові слова: Українська Православна Церква Московського Патріархату, духовність, російсько-українська війна, Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька церква, В. Липківський, А. Шептицький.

Lyzanczuk V. V.,

Philologist PhD, Professor, Ivan Franko National University of Lviv, honored journalist of Ukraine, Lviv

THE ETERNAL ENEMY OF THE UKRAINIAN CHURCH

Abstract. In a publication by the author on numerous historical facts, analyzes and reveals the destructive activities of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate – the branch of Moscow (Russian) Orthodox Church, which is the eternal enemy of the Ukrainian spirituality.

Keywords: Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, spirituality, russian-ukrainian war, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, the Ukrainian Greek Catholic Church, V. Lypkivsky, A. Sheptytsky.

Постановка проблеми. «Московському попу – пора в Москву!», – під таким заголовком газета «Громадянська позиція» надрукувала коментар заступника голови Львівської обласної ради Володимира Гірняка, який наголосив: «Днями я був шокований інформацією, що на Львівщині офіційно зареєстровано аж 59 релігійних громад Московського патріархату. 7 із них – безпосередньо у Львові, 10 – на Дрогобиччині, 8 – на Сокальщині, 6 – на Жовівщині...».

Виклад основного матеріалу дослідження. Моторошно робиться від таких цифр. Особливо на четвертому році війни з Росією. 20 травня 2014 р. у військовій частині в Бродях попрощалися з п'ятьма льотчиками 16-ої бригади, які загинули під Слов'янськом. Нині там будують великий храм московської церкви. Тої церкви, яка освячує зброю і благословляє бойовиків, серед яких, можливо, вбивці бродівських пілотів. «Як таке можна сприйняти? Як?! – з відчаєм запитує Володимир Гірняк. – Як представник влади я не маю права заходити на територію, де починається свобода совісті інших людей. Але як українцю, як громадянину своєї країни мені водночас і дивно, і боляче. Не можу зрозуміти людей, котрі в нинішній час реалізують свої релігійні потреби у храмах церкви, котра благословляє злочинні діяння Путіна і займається поширенням ідеї ворожого «руського міра», спрямованого на знищення нашої української державності».

На превеликий жаль, досить багато українців не розуміє, що Українська Православна Церква Московського Патріархату – це філія Московської (Російської) православної церкви, яка є одвічним ворогом української духовності. Нагадуємо, що офіційно Московська церква існує лише від 1589 року.

Київська митрополія канонічно й історично, з моменту свого створення після хрещення Київської Русі (988 р.), більше ніж 700 років була Автономною Помісною церквою під омофором Вселенського Константинопольського Патріархату, що канонічно є Церквою-матір'ю для Української Православної

Церкви. Проте цей статус був порушений 1686 року, коли Київська Митрополія при втручанні московської світської влади була передана в тимчасове Намісництво Патріархові Московському. Ця подія, що порушила багатовіковий канонічний уклад Київської Помісної Церкви, до цього часу є одним із головних «каменів спотикання», розбратів і розділень в українському православ'ї.

За час князювання Володимира Великого було завершено об'єднання всіх східнослов'янських земель у складі Русі – давньоукраїнської держави. Однак у Московії-Росії продовжують цинічно маніпулювати історичною правдою, калічать свідомість, заявляючи, що саме Росія, а не Україна є спадкоємицею Русі – Київської Русі. Відкриваючи пам'ятник Володимирові Великому на Боровицькому пагорбі 21 жовтня 2016 р., В. Путін безцеремонно наголосив, що «новий пам'ятник – шана нашому видатному предкові. Особливо шанованому, святому, державному діячеві та воїну, духовному засновнику держави російської». Розумієте, про що мовиться. Не про Русь, не про Київську Русь – давньоукраїнську державу, а про російську державу, яку начебто засновував наш князь Володимир I Святославович.

Для московських імперських ідеологів і політиків, державних зверхників як колись, так і тепер не існує поняття «правда» як споконвічний моральний імператив. Виступаючи в жовтні 1993 р. на відкритті пам'ятника Ярославу Мудрому в Ярославлі, президент Російської Федерації Борис Єльцин назвав нашого руського, київського, давньоукраїнського князя «российским реформатором», а росіян – «народом, давшим миру Ярослава Мудрого»¹. У більш-менш тямущої людини виникає запитання: «Як це могло статися, що росіяни, яких ще на світі не було, змогли породити, дати світові європейської величини Ярослава Мудрого»? Це не лише якесь безглуздя, а й психічна хвороба, яка насамперед притаманна загарбникам-колонізаторам.

Борис Єльцин також підкреслив, що «Ярослав Мудрий вошел в историю как собиратель русских земель»². І знову запитання: «Що ж це за такі «русские» землі, яких не лише на землі не було, а й на європейських картах не позначені»? Навіть у «Большой Советской Энциклопедии» написано, що «Ярослав Мудрий (978–1054) – великий князь киевский, крупный государственный деятель Древней Руси»³ (читай: давньоукраїнської держави. – В. Л.). Але журналіст Олександр Гамов ні на що не зважав, він маніпулював історичною правдою, задавши президентові Російської Федерації таке запитання: «Русская правда» (та не «русская», а «русська», тобто давньоукраїнська. – В. Л.) Ярослава Мудрого дозволила сохранишь и укрепить Россию (не «Россию», а Русь, тобто давньоукраїнську державу. – В. Л.), сможет ли это сделать «Русская правда» Бориса Ельцина»?⁴. О. Гамов назвав «Руську Правду» Ярослава Мудрого «древнейшим русским кодексом»⁵. Яке б речення не написав московський журналіст О. Гамов, то в ньому суцільна неправда.

Після руйнування Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським у березні 1169 року, коли було знищено і пограбовано багато церков і монастирів, значення Києва як духовного центру підпадає. Жорстоке руйнування «матері городов руських» підводить ризик під «київською добою» Русі. До речі, прізвище Андрія походить від назви с. Боголюбово, в якому він збудував собі замок. Андрій Юрійович виріс на Суздальщині, вважав її своєю Батьківщиною, його народила і виховала половчанка. Русь-Україна була йому чужою. Він був запеклим ворогом Києва. Андрій потай залишив Вишгород, де його посадив батько, і виїхав до Суздаля, забравши з собою славу вишгородську ікону Успіння Пресвятої Богородиці та різні дорогоцінності. Ікона стала головною святинею Володимира над Клязьмою, а пізніше й Москви. Створювали таким чином ідеологічні підстави не тільки до відокремлення Суздальщини від Київського центру, а й підпорядкування Києва Суздальщині. Адже ікона Успіння Пресвятої Богородиці була одним із релігійних символів державного верховенства Русі над всією Київською державою, а її злодійське перенесення до Володимира було немовби духовною прелюдією перенесення столиці з Києва до Володимира.

Московська осібна історична пам'ять починається з Суздальсько-Московської держави з центром у Володимирі, а те, що зробив з Києвом – давньоруським (давньоукраїнським) центром – Андрій Боголюбський, є початком розвалу давньоукраїнської держави. Після нападу на Київ суздальсько-московської орди «Київ вже на віки перестав бути осередком політичним. І з цього часу північна Русь зовсім одрізнялася від Русі-України і починає зватися спочатку «Великим князівством Московським», а далі «царством Московським» (М. Аркас).

Володимиро-Суздальське князівство, а згодом – Московське царство виступило на історичну арену, як деспотична держава: «самодержавие» з обов'язковим пристосуванням та смакуванням культу терору,

звірячим знуцанням над інакомислячими. Північні самодержавці зігнорували повчанням Володимира Мономаха, який закликав не наслідувати лиходіїв, не лютувати словом, не хулити розмовою, гнів подавляти, помисел чистий мати. Жорстокі загарбницькі війни, які вели суздальці-московити проти русичів-киян, носили етнічний характер.

Москва зобов'язана своїм вивищенням насамперед татарофільській і зрадницькій політиці своїх перших князів. У московській землі після 1237 р. (монголо-татари під проводом хана Батия завоювали Московщину) запроваджуються татарські порядки в управлінні, суді, зборі данини. Не ззовні, а з середини татарська стихія оволоділа душею Московії, проникла у плоть і кров. Це духовне монгольське завоювання йшло паралельно з політичним падінням Орди. Тисячі хрещених і нехрещених татар йшли на службу до московського князя, вливаючись у ряди мирних людей, майбутнього дворянства, заражали його східними поняттями і степовим побутом. Відбувалося злиття двох народів – угро-фінів (моксельців=москвинів) і татарів. З цієї угро-фіно-татарської мішанини створився московський народ. Азійські народи мають у крові первень «В», а індоєвропейські – первень «А». Москвини мають «В», а українці – «А». Москвини мають первні монголоїдної раси, а українці – динарської та нордійської (це європейські раси).

Від часу свого заснування Київська митрополія користувалася автономією у складі Константинопольської Патріархії, служила коліскою українського християнства, «спонукаючи себе на добрі діла Господа ради» (Володимир Мономах). Духовна влада Київської митрополії поширювалася на всі єпархії, що були утворені на землях Русі. До монголо-татарської навали (1240 р.) їх нараховувалося 16: Київська, Чернігівська, Білгородська, Володимирська, Турівська, Переяславська, Перемишльська, Галицька та інші. Впродовж татаромонгольського періоду нам відомі 22 київських митрополити. Більшість з них були греками, яких надсилали константинопольські патріархи. Вихідці з Русі – митрополит Іларіон (1051–1062), Єфрем (1089–1097), Климентій Смолятич та Кирило II (1233–1236). Після здобуття і жорстокого руйнування Києва у 1240 р. військами Батия – онука Чингізхана – київські митрополити починають селитися у північних князів.

У 1299 р. київський митрополит Максим переніс митрополічу столицю до Володимира-на-Клязьмі. З того часу до 1461 р. митрополити, що жили у Володимирі, а з 1325 р. у Москві (цим було зміцнено Московську державу), носили давній титул «Митрополит Київський і всея Русі». Але в Києві та на українських землях митрополити з'являлися тільки для збирання данини та вивезення до Москви святинь.

Самостійність, вплив, значення Української церкви зменшувалися по мірі того, як набирала сили колись незначна неструктурована північна єпархія Київської митрополії – Московська церква. Церква, яка в процесі становлення поглинула чимало інших церков, включно з Українською.

Після татарської навали, загального занепаду та втрати незалежності Київської Русі Київська митрополія опинилася на території трьох держав – Великого Князівства Литовського, Корони Польської та Московського князівства. І вже з початку XIV ст. Московське князівство, яке жорстоко «собирало Русь», претендувало на контроль над Київською митрополічною кафедрою.

Постійні набіги Орди, занедбаність Києва, а також те, що київські митрополити звикли жити під постійною опікою князів і не хотіли чи не могли самостійно відстоювати права своєї кафедри, як це було властиво римським папам того часу, призвели до того, що у XIV ст. київські митрополити переселилися з Києва на північ, під захист спочатку Суздальсько-Володимирських, а потім московських князів. Остаточне перенесення Київської кафедри на Північ пов'язують із митрополитом Петром, який 1325 р. обрав для свого перебування мале містечко Москву, де князував Іван Данилович Калита. Однак Петро та його наступники ще понад століття іменувалися «Київськими митрополитами».

Невдовзі Москва почала претендувати на заснування власної митрополічної кафедри. Протягом довшого часу це не зустрічало підтримки з боку Церкви-матері Константинопольської, стратегія якої полягала у тому, аби всі слов'яни крайнього православного Сходу були підпорядковані одній кафедрі – Київській. На користь Москви спрацювала навала на Візантію турків-османів.

1448 р. князь Василій Темний скликав Церковний собор, який самочинно висвятив на митрополічу кафедру єпископа Іону. Його було рукоположено як митрополита «Московського», якого довгого часу у православному світі не існувало. У такий маніпулятивний спосіб була утворена нова – Московська митрополія (через 460 років після Київської). Київська ж кафедра залишалася у підпорядкуванні

Константинопольського патріархату: її єпархія знаходилася тоді у володіннях Польщі та Литви. На той час Московська кафедра не вважала ці єпархії своєю “канонічною територією”.

Професор Н. Горбач слушно підкреслив, що концепція «єдиновірної» російської та української православної церкви містить приховану фальсифікацію. За своєю суттю та характером діяльності це були зовсім різні церкви. Одна Церква пронизана духом демократизму в своїй структурній побудові та способах діяльності, друга – тоталітарна й абсолютно залежна від існуючої системи влади. Одна сповідувала віру в Бога як спасителя душі людини, а друга сповідувала віру в Бога, який дав людині царя-батюшку, без якого, як і без Бога, «ні до порога». Одна бачила в людині людину, а друга – раба Божого і царевго. Одна акцентувала увагу на душі людини, а друга – на церковних обрядах та церемоніях.

Царський режим переслідував принаймні дві мети. По-перше, тримати під неусипним контролем свою власну Московську православну церкву, тримати її важливим ідеологічним знаряддям імперської політики; по-друге, знищити Руську, тобто Українську православну церкву як важливу морально-ідеологічну опору обстоювання національної незалежності українців.

1458 року Константинопольський патріарх реорганізував Київську митрополію. Тепер до митрополії входило 11 єпархій: Київська, Брянська, Смоленська, Полоцька, Турівська, Луцька, Володимир-Волинська, Берестейська, Перемишльська, Галицька та Холмська. А новому митрополиту Григорію II патріарх надав новий титул – Митрополит Київський, Галицький та всієї Руси. Цей титул глави Київської митрополії носили аж до підступного підпорядкування Української церкви до Московського патріархату 1686 р.

У той час, коли в Україні розвивалася освіта, ширилася наука, збагачувалася культура, Московія була темним, задушливим царством самовладного, деспотичного правління, де культивувалися покора, «раболопие», недовір'я до науки й освіти, поєднані з тупою ненавистю до всього чужоземного.

Почалося з того, що влітку 1588 р. царгородський патріарх Єремія II Транос із супроводом прибув до Москви просити допомоги, “милостині”. Прибуттям Єремії вирішив скористатися далекоглядний Борис Годунов. Гостей прийняли достойно, забезпечили їх гарним утриманням (“харчами”). Але при цьому навколо них творилися дивні речі. Високих гостей не зустрічав Московський митрополит, їм не дали можливості спілкуватися з ієрархами, служити разом у церквах. Константинопольських ієрархів майже не випускали на вулицю, а справи вони мали лише з представниками царської влади. Єремію вшановували не як патріарха, а як митрополита. З метою «упокорення» гостей було покликано «стати перед царські очі» тільки через 8 днів після прибуття до Москви. І навіть не запросили до царського столу, як це було заведено.

В атмосфері таких утисків Борис Годунов звернувся до Єремії з «проханням» створити тут і зараз же московський патріархат. Через серйозні канонічні перепони Єремія не хотів та й не смів задовольнити бажання Москви. Протягом багатьох місяців грецьких ієрархів тримали під домашнім арештом, ходили за ними по п'ятах, відкрито стежили за кожним словом, заставляли підписувати документи церковнослов'янською мовою, якої ті не знали. Патріарху Єремії, старій хворій людині, недвозначно загрожували довічною висилкою до Володимира. Зрештою, Єремія згодився поставити на патріаршество Московського митрополита Іова. *На церемонію інтронізації Єремію вперше привели до Успенського собору і там він вперше побачив Московського митрополита, від 27 січня 1589 р. – патріарха.*

На час утворення Московського патріархату (1589 р.) землі теперішньої України не входили до складу Московії, а православні єпархії на цих землях підпорядковувалися Київській митрополії. Тому не могло бути (і не було!) мови про те, що це – «канонічні території» Московського патріархату. Це маніпулятивна легенда наступних поколінь московитів.

Створенням патріархату Москва замкнула «трикутник смерті», в «якому агонізувала Руська (Українська) церква на чолі з митрополитом Київським і всієї Русі»⁶. «Тоді наші предки, – зазначає В. Іванишин, – поставлені у безвихідь, не здалися в полон сильнішій – польській римо-католицькій – церкві, не допустили свого підпорядкування їй. Вони врятували Церкву, її ієрархію, свій обряд, пішовши на прямий союз (унію) з Римом»⁷.

У жовтні 1596 р. у Бересті в храмі святого Миколая церковний Собор проголосив унію (союз) Української Православної Церкви з Римом. Так витворилася національна Церква, яка зберегла всі релігійно-культурні традиції і дух опору нашого народу. У руках українців виявився могутній засіб боротьби як з колонізацією, так і з російщенням на релігійному ґрунті⁸.

Федір Габелко (Австралія), роздумуючи про релігійний феномен в історії України, пише, що утворення Греко-Католицької Церкви як нової національної течії українства було далекосяжною реакцією українського єпископату на занепад під тиском турків у середині XV ст. Візантійської імперії і тогочасного духовного центру православ'я – Константинополя – на втрату впливу Київської митрополії, розкол православ'я, яке, не маючи ніякої підтримки з боку тодішньої влади, поступово переходило в повну залежність від московського патріархату, а також на тогочасні спроби католицької ієрархії Польщі підпорядкувати Українську Церкву. Уніатство, на відміну від православ'я, не відігравало етноутворюючої ролі, бо з'явилося тоді, коли вже існувала українська народність, і на перших порах призвело до порушення національної духовної єдності українства, ослаблення найбільш відпорної інституції нації на той час – українського православ'я. Проте пізніше саме греко-католицизм став його духовною силою, сприяв залученню українського народу до західної культури, був головним забралом народу проти колонізації і російщення, сприяв національному відродженню галицької України, розвитку української національної самосвідомості та культури на західноукраїнських землях. Важливу роль у цьому відіграли збереження уніатством східного українського обряду та мовна політика українського греко-католицизму. В цьому можна погодитися з Д. І. Дорошенком, який писав, що унія врятувала Галичину від національної смерті, стала тут батьківською вірою, що в середовищі греко-католицького духовенства зародилась ідея національного відродження Галицької України. Саме Греко-Католицька церква стала справжньою національною церквою для українців Західної України⁹.

Московська (Російська) православна церква досі негативно сприймає Берестейську унію, що є не чим іншим, як відновленням частиною православних українців спілкування з Римською церквою, перерваною 1054 р. – розколом (розділенням, розломом-схизмою) світового християнства на дві частини, який призвів надалі до драматичного розділення Європи на Захід і Схід. Минали століття, і завжди Греко-католицька церква стояла на сторожі духовних та національних інтересів українського народу. Інакше склалася доля Української (Руської) православної церкви.

Події національно-визвольної війни українського народу пішли таким шляхом, що довели Богдана Хмельницького у 1654 р. до союзу з Московією у Переяславській угоді. Велику роль в цьому відіграли ідеалістична надія на єдиновірство Православної України з Православною Московщиною, сподівання на безкорисливу підтримку сильного єдиновірця слабшому, що знемагав у постійних війнах з католицькою Польщею та іновірними турками і татарами. Але, як виявилось, це стало фатальною помилкою для України та її Православної Церкви.

Московське царство за своєю природою і характером було унітарною, абсолютистською, феодально-кріпосницькою державою, для якої Українська Гетьманська держава – з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною, без феодальної принуки, працею на землі, покозаченим селянством – стала своєрідною історичною антитезою.

Московські патріархи вдавалися до найрізноманітніших способів, щоби підпорядкувати собі Українську Православну Церкву, яка мужньо відстоювала свою незалежність. Наприклад, у листі до патріарха Константинопольського Діонісія патріарх Московський Іоаким докоряв йому за те «что он доселе не следил за религиозным настроением Малороссии, и просит Дионисия помочь теперь ему, Иоакиму, преследовать явившиеся в Малороссии еретические учения...»¹⁰.

Кульмінаційний момент переслідування Української Православної Церкви припав на 1685 рік, коли Московський патріарх, пославшись на псевдостаттю* Переяславської угоди про підпорядкованість митрополита Київського патріархові Московському, без згоди Царгорода призначив митрополитом Київського єпископа Гедеона Святополка-Четвертинського. Це означало фактичне підпорядкування Київської митрополії Москві всупереч канонічній забороні втручання у справи іншої церковної сфери. Нововисвяченому митрополитові дали титул «Митрополит Киевский, Галицкий и Малыя России». Особливо важким ударом по Українській церкві треба вважати те, що Київська митрополія була переведена до Москви. Віра українців у свого єдинокровного православного царя відіграла лиху роль: жодна військова сила не змогла б позбавити свободи український народ, але єдина з московитами віра дуже багато в цьому допомогла.

Фатального 1686 р. Константинопольський патріарх Діонісій, перебуваючи у сильній матеріальній скруті, за надану московським царем фінансову допомогу зрікся зверхності над Київською митрополією, буквально продав Українську Церкву-доньку Московському Патріархові «за три сорока соболів і двісті

червоних»¹¹. Неканонічність цього акту визнав уже наступного року собор Константинопольської церкви, який покарав патріарха Діонісія позбавленням патріаршої влади. Однак *результатом ганебної оборудки стали перейменування Московської церкви у Руську, відповідно, початок відліку її історії від часів Хрещення Русі. Для Української Православної Церкви скінчилася тоді 700-річна незалежність в юрисдикції Царгорода.*

З 1686 р. Українська Православна Церква майже 300 років «пролежала в російській домовині» (В. Липківський). Замість «пастухів», які б дбали про своє «стадо», які були б невтомними працівниками на ниві духовної освіти ввірених їм Богом душ, на Україну після «присоединения» почалася навала справжніх гнобителів і визискувачів у рясах і ризах, які відразу почали ганьбити місцеві християнські звичаї, називати все українське у православній церкві «богопротивним», «не благословенним», нібито зараженим «латинською ерессю». З церковного ужитку витісняли українську мову; забороняли використовувати книжки київського та львівського друку; цькували українське іконне малярство; «святійший» Санкт-Петербурзький Синод, який очолювали цинічні світські обер-прокурори, наклав заборону на українську храмову архітектуру.

Спираючись на православ'є, Московська церква розгорнула активну боротьбу з українством, зайнялась «обрусением» українців та інших слов'янських народів. «На церкву нашу, зараз же по приєднанні її до церкви московської, кинуто було офіційне велике підозріння в «еретичестві», нібито в «нечистоті» наших догматів віри, – читаємо в Івана Огієнка. – Іоаким навів на них (українців. – В. Л.) цілий погром»¹².

Оскільки головним інтелектуально-науковим осередком українського православ'я був Київ, зокрема Києво-Печерська лавра, то Петро I саме сюди спрямував черговий «обрусительный» удар. Він формулює концепцію, що «москвитяне были и в козацкой земле». Відповідно до цієї концепції Петро I засилає під виглядом монахів своїх агентів, які наприкінці квітня 1718 р. підпалили лавру, подбавши про те, щоб спалити її «древлехранилище», тобто архів, де зберігалися українські літописи, акти ще з княжої доби¹³. В Україну був організований справжній похід російського духовенства, якому роздавалися кращі церковні посади та яке фактично своїми доносами в центр імперії провокувало подальші кроки російщення українського православ'я.

У 1720-1721 рр. було видано низку царських указів, згідно з якими Києво-Печерському, Чернігівському та іншим монастирям було категорично заборонено друкувати книги українською мовою і навіть перевидавати старі церковні книги, бо «и оныя церковныя старыя книги» треба було переробляти «для совершенного согласия с великороссийскими»¹⁴.

25 січня 1721 р. Петро I підпорядкував Церкву монархові та скасував патріяршество. Керувати церковним життям поставлено новостворену Духовну Колегію (згодом – Святейший Правительствующий Синод). У виданому регламенті Духовної Колегії висловлено розпорядження для всієї Російської імперії: «Аще кто о чем богословское письмо сочинит, и тое б не печатать, но первое презентовать в Коллегиум. А Коллегиум рассмотриеть должно, нет ли какового в письме оном прегрешения, учению православному противнаго»¹⁵.

Феофан Прокопович, займаючи посаду президента Святейшого Синоду, написав «Духовний Регламент», який обґрунтував й узаконував владу царя над Церквою, і «Правду воли монаршей», що стала, по суті, статутом російського самодержавства. Патріархат Російської православної церкви було відновлено лише у 1918 р. Але зміст діяльності РПЦ як ідеологічно підпорядкованої державної інституції залишився таким по сьогодні. Дотепер у РПЦ не ліквідовано ганебний указ Петра I про доноси.

Укази Петра I, регламент Духовної колегії, які суворо виконували, були нищівним ударом по Українській Церкві та українській мові. 2 лютого 1721 р. Синод Московської церкви розпорядився усі книжки «исправления ради и согласия с великороссийскими»¹⁶ надсилати до Синодальної Кантори, а доглядати за друкарнями поставлено цензора. Він мав переглядати українські видання, порівнюючи їх з великоросійськими, і лише ті з них дозволяти до друку, що нічим не відрізняються від московських¹⁷.

Московська політика духовного геноциду, терору, деморалізації українського громадянства посилювалася із заснуванням Петром I у травні 1722 р. Малоросійської колегії, до якої входило шість російських штаб-офіцерів з розміщених в Україні полків. Цей акт цар підсилював брехливою грамотою до українського народу, демагогічно твердячи, що колегію засновано для захисту українського народу від утисків старшин та неправих судів.

Для придушення українського національного руху, осердям якого була Українська Церква, царський режим використовував також Першу світову війну. Як тільки російські війська зайняли Галичину, Буковину, Лемківщину, генерал-губернатор граф Г. Бобринський висловив свою програму: «Восточная Галиция и Лемковщина искони – коренная часть единой великой Руси; в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их по сему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство»¹⁸.

Чимало українських греко-католицьких священників вивезли в глибину Росії або на Сибір, присилаючи на їхнє місце російських «батьшок». 19 вересня 1914 р. російська окупаційна влада заарештувала Андрея Шептицького, «бо в очах російського командування він був дійсним провідником галицького «мазепинства»¹⁹. Митрополит перебував на засланні у Києві, Новгороді, Курську, в «почесному» ув'язненні в Спасо-Євфимієвському монастирі (м. Суздаль), але й там він не припиняв своєї екуменічної діяльності. У Києві висвятив о. Йосифа Боцяна, ректора Львівської духовної семінарії, на єпископа Луцького. 29-31 травня 1917 р. скликав Собор Російської греко-католицької церкви (РГКЦ), екзархом якої призначив ієромонаха студита Леоніда Федорова. У тому ж році призначив о. Михайла Цегельського екзархом для греко-католиків Великої України. Наприкінці 1917 р. Андрей Шептицький повернувся до Львова, підтримував ідею незалежності ЗУНР, за що був заарештований польською владою.

З того часу, коли Андрей Шептицький очолив Греко-католицьку церкву, український національний рух в Галичині значно посилювався завдяки його бурхливій діяльності. Дотримуючись принципу гуманізму, Андрей Шептицький «бажав зблизити до Католицької Церкви не тільки православних українців, а й увесь Схід»²⁰. При цьому католицизм він розумів у широкому екуменічному сенсі. Митрополит «уявляв собі унію ... у виді українського патріархату в Києві, що, визнавши примат папи, був би зовсім самостійним і юрисдикційно, і організаційно»²¹.

«...Людство цього століття просувається крізь життя приземним поїздом, – наголошував І. Гриньох. – Митрополит Андрей плыв крізь нього надземним повітроплавом!»²². «...Ця людина мала в своєму духовному «Я», що її ставило понад пересічність, щось, що робило її *великою і небуденною людиною*»²³. Домінуючою ідеєю Митрополита Андрея була «ідея з'єднання роз'єданого християнського світу»²⁴ із збереженням і розвитком особливостей кожної нації. Ідея Андрея Шептицького про з'єднання Церков на засадах національного гуманізму сьогодні надзвичайно актуальна для українського християнського суспільства.

Неймовірно важким, кривавим був час розв'язаної в Україні московсько-більшовицькими агресорами війни, але прагнення українців позбавитися довготривалого колоніального ярма пожвавило духовне життя і відродження національної Церкви, яку знищували ортодокси московського православ'я. Уже в квітні-травні 1917 р. в усіх українських єпархіях відбулися церковні собори. В обговоренні питань загальноцерковного життя традиційно активну участь брали парафіяни. Зійшлися на рішенні скликати Всеукраїнський церковний собор, а Київський єпархіальний собор виробив проект нового парафіяльного та єпархіального статутів й обрав комісію зі скликання собору під головуванням єпископа Уманського Дмитрія. Як і слід було чекати, Синод, до якого звернулися за дозволом, відповів, що «во Всеукраинском соборе не усматривается надобности вследствие имеющего быть в августе Всероссийского собора в Москве». Єпископ Дмитрій вийшов зі складу комісії, але інші члени її продовжували працювати. Всеросійський собор ініціативу України зустрів зневажливо і зверхньо – «хохли подняли нос».

Вперше українська мова на церковній службі у храмі тоді ще формально Російської церкви прозвучала 22 травня 1919 р., хоч «закон про Українську автокефальну православну церкву» було видано ще 1 січня 1919 р. Лише 14 жовтня 1921 р., на Покрову, в храмі святої Софії Київської зібрався Перший Всеукраїнський Православний Собор. І хоча рік був голодний, а залізничне сполучення складне, на нього прибули 472 делегати з усіх регіонів України. Серед них виявилось чимало визначних діячів культури, освіти, мистецтва. *Собор визнав неканонічним акт приєднання у 1686 р. української Церкви до Московського патріархату, що знищило її автокефальність*. «Віруючий народ український стає вільним керівником у своїй Церкві: сам обирає на служіння Церкві всіх працівників, сам господарює в Церкві і самособорним голосом вирішує всі свої церковні справи», – проголосив Собор у посланні до вірних.

Було відновлено Національну Українську Церкву, спадкоємицю Київської митрополії, що прибрала назву – Українська автокефальна православна церква. А 23 жовтня 1921 р. у тій же Софії Київській,

у присутності і молитовній співучасті всіх делегатів Собору і за великої кількості народу, поставили на першого архієпископа і митрополита Київського і всієї України протоієрея Василя Липківського.

«Уже в перші роки свого нового життя УАПЦ, – писав митрополит Василь Липківський, – налічувала не менше 1500 своїх парафій. А крім того, майже в кожному селі, де ще не встигли утворитися парафії, заснувались великі гуртки прихильників українського церковно-визвольного руху»²⁵.

Однак архітектори створення могутньої централізованої московсько-більшовицької імперії постійно були на чатах, щоб не допустити глибокого утвердження національної самосвідомості українського народу, бо це могло призвести «до ступеневого усамостійнювання, а в дальшому і до відриву України від Росії. Імперіяльні аспірації правителів Кремля мусіли стати цьому на перешкоді»²⁶. На початку 1929 р. партія більшовиків посилює кампанію терору проти Української Автокефальної Православної Церкви, яка активно займалася деросійщенням. Було репресовано цілі українські парафії, заарештовано єпископів, духовенство, активних віруючих, зруйновано багато церков.

1930 р. в Харкові відбувся відомий політичний процес над так званою «Спілкою Визволення України», яка, мовляв, готувала збройне повстання з тим, щоб реставрувати капіталістичний лад з військово-фашистською диктатурою. Однією з секцій цієї міфічної націоналістичної організації за сценарієм ДПУ була Українська Автокефальна Православна Церква. Політичний фарс можна вважати вершиною юродства партії комуністів. Справа «СВУ» налічувала 250 томів. 45 провідних українських учених, письменників та інших представників світської інтелігенції було ув'язнено, запроторено в табори. Під час цієї антиукраїнської кампанії знищено 32 єпископи і близько 10 тисяч священників Української Автокефальної Православної Церкви²⁷.

Результатом патологічної ненависті московсько-більшовицького режиму до української культури й духовності було знищення впродовж 1917–1939 рр. 8 тис. пам'яток церковної архітектури, що становило 65% усіх храмів України. Серед зруйнованих – чимало шедеврів доби давньоукраїнської держави – Русі. До 1939 р. московсько-більшовицька влада і НКВС в УРСР майже реалізували «останню безбожну п'ятирічку»: діяло лише 3% від дореволюційних православних храмів, не залишилося жодного відкритого костелу і монастиря. Лише в серпні-листопаді 1937 року в Україні заарештували майже 32 тисячі «церковників і сектантів».

Василеві Липківському судилося бути національним проповідником – мучеником за віру. Під тиском ГПУ на Другому Всеукраїнському Православному Соборі (1927 р.) з Василя Липківського було «знято тягар митрополичого служіння». Йому заборонили проповідувати. Більшовицька влада цькувала священника, який не відступився від свого народу, переслідувала, безпідставно ув'язнювала. 1938 р. Василя Липківського розстріляли. Але його звернення до прихожан: «Коли не станеш об'єднано в обороні своєї Вітчизни, то плакатимеш у московській неволі, як колись Ізраїль», надзвичайно актуальне й сьогодні в умовах інформаційно-психологічної і військової агресії Російської Федерації проти України.

Українська Автокефальна Православна Церква була потужною перешкодою зміцнення нової російської імперії під назвою СРСР. Тому 1930 р. вона була знищена комуністичним режимом. Шалена антирелігійна боротьба велася проти всіх церков і релігій, але тільки Українську Церкву більшовики знищили, а російську, хоч і напівживу, залишили, бо вона стояла на імперських позиціях.

Настала черга Української Греко-Католицької Церкви. 31 грудня 1939 р. контррозвідка УНКВС Львівської області відкрила агентурну справу «Ходячі» на митрополита Андрея Шептицького і духівництво Греко-Католицької Церкви²⁸. Доктор історичних наук Дмитро Веденєєв розкрив технологію підготовки і ліквідацію 8–10 березня 1946 р. Берестейської релігійної унії 1596 р. і возз'єднання з Православ'ям УГКЦ. Процес злиття церков пов'язаний із діяльністю «Ініціативної групи» на чолі зі священником і видатним богословом Гавриїлом Костельником, чия особистість досі перебуває в центрі досліджень і суспільних дискусій.

11 січня 1941 р. Л. Берія доповів Й. Сталіну концептуальні положення поетапного рішення «уніатського питання». «План агентурно-оперативних заходів щодо греко-католицької (уніатської) церкви» передбачав організацію керованої течії «за відрив від Ватикану» і створення «незалежної української церкви», усунення колишніх ієрархів і заміну їх «надійними агентами» НКВД, націлював чекістів на цинічні методи досягнення цілей. Так, велелюбна агент «Пісня» повинна була інсценувати спробу її «згвалтування» митрополитом Йосипом Сліпим, щоб розчистити шлях на місце предстоятеля

УГКЦ агентів «Філософу». 29 січня 1941 р. начальникові Львівського УНКВД доручили здійснити «План проведення вербування священика Костельника Гавриїла». Священикові висунули «пропозицію щодо співпраці і дали гарантію» звільнення сина Богдана – учасника антирадянської молодіжної організації і розвідника ОУН. Проте дві спроби вербування провалилися, і Б. Костельника розстріляли в червні 1941 р. при «чищенні» львівських в'язниць.

У роки окупації Г. Костельник підтримав акт проголошення незалежності Української держави діячами ОУН, увійшов до Ради сеньйорів і президії Української національної ради. Від імені митрополита Андрея мирив ворогуючі фракції бандерівців і мельниківців. Відомості про це, а також свідчення на Костельника начальника відділу СД і поліції безпеки, гаутштурмфюрера Кнорра, підвищили залежність священика від властей і обмежили його «маневр» у церковно-державних стосунках.

25 жовтня 1944 р. НКДБ реанімував справу «Ходячі» і розробку Г. Костельника. 1 листопада 1944 р. митрополит А. Шептицький помер, його престол успадковував митрополит Йосип Сліпий, що дотримувався категорично негативної позиції в питанні возз'єднання з Православ'ям.

Отець Гавриїл відігравав провідну роль у делегації греко-католиків, що виїхали до Москви, збираючись «ставити питання» про відкриття крупних єпархій УГКЦ у Києві та Харкові. 26 грудня 1944 р. делегація греко-католиків на чолі з К. Шептицьким зустрілася в будівлі НКДБ на Луб'янці з керівниками профільних підрозділів спецслужби («під легендою» генералів-політробітників). Г. Костельник ознайомив високопосадовців візаві з ситуацією в регіоні: «Народ Західної України зустрів повторний прихід Радянської влади без ентузіазму... Галичани протягом довгих століть перебували під впливом західної культури, за своїм устроєм і політичним світоглядом значно відрізняються від українців східних областей. Звідси зрозумілі їх упередження стосовно Радянської влади, а також сила бандерівського руху». Члени делегації пообіцяли, що «греко-католицька церква вестиме боротьбу з УПА шляхом роз'яснення і проповіді».

В середині березня 1945 р. Й. Сталін санкціонував кампанію з ліквідації Греко-Католицької Церкви, в якій влада вбачала небезпечного конкурента насаджуваної комуністичної ідеології та «агентуру Ватикану», що прагнув відігравати свою роль у Східній Європі і післявоєнному врегулюванні. Активна допомога УГКЦ руху ОУН і УПА також не була для сталінських спецслужб секретом. Результатом чисельних розмов, повчань і тиску на священика і видатного богослова Гавриїла Костельника з боку чекістів (вони діяли «під прикриттям»), що спеціалізувалися на «церковній лінії», стало створення 28 травня 1945 р. «Центральної ініціативної групи» зі сприяння возз'єднання конфесій на чолі з самим Г. Костельником, у складі деканів (благочинних) Антонія Пельвецького і Михайла Мельника, священика Сергія Хруцького. Підбиваючи підсумки оперативних заходів щодо агентурної справи «Фініш» (розпуск УГКЦ), МДБ УРСР склало доповідну записку «Про ліквідацію греко-католицької уніатської церкви в західних областях УРСР. Ініціативна група (ІГА) звернулася до духовенства і віруючих із закликом відмовитись від унії як від «історичної зради українського народу» і повернутися до «прадідівської віри, в материнське лоно російської православної церкви». Г. Костельник провів 36 нарад з духовенством західних областей, А. Пельвецький – 30 нарад у Станіславській області, в Дрогобицькій області вів агітацію за возз'єднання декан М. Мельник. Г. Костельник видав книгу «Догматичні основи папства» з богословським обґрунтуванням відмови від унії.

8–10 березня 1946 року Львівський церковний собор, зібравши 216 делегатів-священиків і 19 мирян, оформив ліквідацію унії 1596 року і возз'єднання греко-католиків з РПЦ. У Львівському кафедральному соборі св. Юра оповістили, що ідею підтримали 997 священиків з 1270 (78%). У основній доповіді Г. Костельник виклав історію унії, що налічує 350 років, і обґрунтував необхідність об'єднання церков. Постанову собору про ліквідацію унії затвердили Екзарх України митрополит Київський і Галицький Іоанн і предстоятель Російської православної церкви. Оцінюючи роль Гавриїла Костельника в ліквідації унії як «визначну», МДБ УРСР писало М. Хрущову: «Будучи за своїми переконаннями людиною безумовно антирадянською, але в сфері церковній – безумовно противником Риму, Костельник щиро став на шлях реальної церковної політики, плекаючи мрію увійти до історії видатною особистістю, а ми цю мрію, як один з впливових стимулів, всіляко в нім збуджували»²⁹. Створення перших структур Московського патріархату у Львові і Галичині відноситься до 1941 р., а остаточно – 1946 р., коли комуністичний окупаційний режим міцно утвердився в Західній Україні.

Сьогодні в Україні є такі православні громади: Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), філія Московського патріархату під назвою Українська Православна Церква (УПЦ МП). Додаймо до цього ще громади Російської православної церкви, Старообрядницької православної церкви, Російської вільної православної церкви, Грецької православної церкви тощо – і матимемо теперішню мозаїку православ'я в Україні.

Після успішного візиту в Україну 2001 р. Папи Римського Івана Павла II отримали сильний імпульс до розвитку, подальшого утвердження та посилення впливу Українська Греко-Католицька та Римо-Католицька Церкви, а також десятки різних християнських відгалужень: євангельських християн-баптистів, євангельських християн, християн-молокан, п'ятдесятників, адвентистів сьомого дня, адвентистів-реформаторів, свідків Єгови, лютеранів і багато інших³⁰.

Майже всі ці названі і неназвані християнські, а ще й нехристиянські Церкви лояльно ставляться до Української держави і не є загрозою для її незалежності. УПЦ КП, УАПЦ, як і УГКЦ, твердо стоять на ґрунті української Державності, підтримують українські духовні цінності і відстоюють українські національні інтереси. Реальну загрозу становить УПЦ МП, точніше – ієрархи цієї однієї з найчисельніших і найагресивніших церков, яка, фактично, є п'ятою колоною Москви у нашій державі.

По суті, тими ж самими залишилися основні цілі й завдання Російської православної церкви, підкреслив доцент Київського національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова Михайло Олексієнко: збереження своєї «канонічної території», до якої належить і Україна, єдиного релігійно-ідеологічного простору під егідою Московського патріархату як засобів утримання колишніх республік, тепер незалежних держав, в орбіті московської політики й інтересів Росії, відновлення у перспективі імперського об'єднання. Не випадково французька газета «Ле Експрес» писала: «Коли 20 мільйонів православних українців будуть підпорядковані Москві (МП), то суверенітет України буде фіктивним». Ось чому Російська православна церква не надає канонічної автокефалії Українській Православній Церкві (УПЦ) ні Московського, ні Київського патріархатів. Що засвідчив, зокрема, Архієрейський Собор УПЦ МП від 15.12.1996 р., який визнав недоцільним надання їй автокефалії.

Український народ на рідній землі століттями зазнавав релігійного і національного переслідування. Його духовні цінності захищала рідна Церква, її історія невід'ємна від багатостраждальної, часто трагічної долі нашого поневоленого віками бездержавного народу. Кілька століть життя українця від дня його народження і до смерті трималося на підвалинах національної Церкви, яку на землях Русі-України вибудував рівноапостольний князь Володимир. Після княжої держави наша Церква своєрідно заступала нам державу. Із втратою своєї державності через завойовницьку політику наших сусідів, які намагалися поневолити Україну, релігія розколола нашу націю на дві громади, і вже понад 300 років чужі держави ведуть боротьбу проти української релігії. Прадідівська віра завжди була для українців духовною зброєю за право жити на рідній землі і розвивати національну культуру. І нині в суверенній Українській державі, як і в інших народів, Христова віра мала б лишатися основою національного відродження і державотворення. Вже тисячу років, як у свідомості українського народу поєдналися два найдорожчі для нього поняття: «Бог і Україна» або ж згодом «Бог, українська нація і Шевченко» – як духовні святині.

Однак досі потужним опорним центром Росії, її ідеологічно-пропагандистською й розвідувальною мережею в Україні є особливий осередок Російської Церкви – так звана УПЦ МП, яка делікатно уникає публічно називатися МП (Московського Патріархату). Від 2000 року Російська церква в Україні захопила значні території і побудувала сотні церковних споруд. Наприклад, на Оболонському масиві у Києві діє шість храмів УПЦ МП, найбільшим з яких є Собор Покрови Божої Матері на вул. Трирічній, 5-а. Саме сюди неодноразово приїжджали святити воду В. Янукович і М. Азаров. Та й нині тут вистачає активістів і прихильників «руського міра», котрі агресивно й нахабно демонструють свою відданість Московії³¹.

Оцінюючи Архієрейський собор Російської Православної Церкви (листопад 2017 р.), в якому взяв участь президент Володимир Путін, Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет зазначив на прес-конференції 1 грудня 2017 р., що він плекав надію на братське обговорення і вирішення питання про автокефалію Української Православної Церкви згідно з 34-м канонічним апостольським правилом, але цього, на жаль, не сталося, бо мета Кремля – будь-якими способами, в тому числі через війну і окупацію, мінімізувати незалежність України, адже для Путіна і нинішнього московського керівництва росіяни, українці і білоруси «один народ».

Патріарх Київський і всієї України-Руси Філарет слушно наголосив: «Ніколи Українська Церква не повернеться до Московського Патріархату. Чому? Тому, що ми маємо свою державу. Так само як вони в своїй державі мають свою незалежну Церкву, так само і ми, українці, маємо право на свою Церкву. Тому повернення ніколи не буде. А єдина в Україні помісна церква буде, рано чи пізно, але все одно – буде! Ніхто, зокрема й Москва, не має право відмінити апостольське правило, згідно з яким кожен народ має право на свого єпископа. Ми і далі розбудовуватимемо свою Церкву і служитимемо українському народу. Мусимо усвідомити, що без Української держави не може бути незалежної Української Церкви. І навпаки, без незалежної єдиної Української Церкви не може бути незалежної суверенної і соборної України»³².

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. У тім, що більшість українців уже зрозуміли зв'язок московських церков з війною Росії проти України, немає сумніву. А надто після новин про те, що в УПЦ МП завершено формування силових загонів (семінаристів-«ті тушок») і призначено 2 ємісарів із правами, вищими, ніж у митрополита. Їхнє завдання – завадити переходу вірян від московського патріархату до київського. Російське православ'я задіює всі важелі, у тому числі й силові, щоби не дати відновити Єдину Помісну Українську Церкву, у храмах якої звуковий образ українського слова має бути таким же барвистим, одухотвореним, прекрасним, як і зоровий образ храмів. У церковній, молитовній мові має звучати глибинне високе слово, яке несе в собі дух і енергетику українських поколінь, виводить нас на широкі часові площини вічності. Рідне українське слово живе своїми потенційними можливостями, чекає, щоб ми заглибилися в нього і ним жилися. Згадаймо Шевченка: «А дай жити, серцем жити». Ідеться про працю серця, душі і розуму – трьох реалій, які, коли є, то ми живемо, а коли їх немає, то просто існуємо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Костенко Л. Ну а при чому тут Григорій Розум? / Л. Костенко // Літературна Україна. – 1993. – 28 жовт.
- ² Гамов А. Как Ярослав Мудрый стал советником Бориса Ельцина / А. Гамов // Комсомольская правда. – 1993. – 26 жовт.
- ³ Большая советская энциклопедия. Т.49. Элохвенция - Яя / Н. Мещеряков ; Гл. ред. Б. Введенский . – 2-е изд. – Москва : Советская энциклопедия, 1957 . – С. 646.
- ⁴ Гамов А. Как Ярослав Мудрый стал советником Бориса Ельцина / А. Гамов // Комсомольская правда. – 1993. – 26 жовт.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження / В. Іванишин // Пам'ятки України. – Кн. 2. – К., 1990. – С. 54.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження / В. Іванишин // Пам'ятки України. – Кн. 2. – К., 1990. – С. 54.
- ⁹ Габелко Ф. Правда, яку не завадило б знати народів віруючому й отцям духовним / Ф. Габелко // Українське Слово. – 2015. – 11-17 листоп.
- ¹⁰ Архив Юго-Западной России. – К., 1872. Ч. 1. – Т. 5. – С. 167.
- * У 1659 р. Москва підступно накінула гетьманові Юрію Хмельницькому сфальсифіковану версію Переяславської угоди, до якої, серед багатьох інших змін на користь Москви, вставлено статтю про підлеглість митрополита Київського і очолюваної ним церкви патріархові Московському. Такої статті не було в переяславській угоді 1654 р.
- ¹¹ Воронин О. Автокефальна Українська Православна Церква / О. Воронин // Літературна Україна. – 1991. – 21 листоп.
- ¹² Огієнко І. Мова українська була вже мовою церкви / І. Огієнко. – Тарнів, 1921. – С. 29.
- ¹³ Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження / В. Іванишин // Пам'ятки України. – Кн. 2. – К., 1990. – С. 53.
- ¹⁴ Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження / В. Іванишин // Пам'ятки України. – Кн. 2. – К., 1990. – С. 53.
- ¹⁵ Скабический А. М. Очерки истории русской цензуры (1700-1863) / А. М. Скабичевский. – СПб, 1892. – С. 5.

- ¹⁶ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православнаго Исповедания Российской Империи. – Спб., 1890. –Т. 7. – С. 36.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови / В. Кубайчук. – К.: “К.І.С”, 2004. – С. 61.
- ¹⁹ Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність / С. Баран. – Мюнхен : Вернигора, 1947. – С. 24.
- ²⁰ Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність / С. Баран. – Мюнхен : Вернигора, 1947. – С. 121.
- ²¹ Там само.
- ²² Гриньох І. Слуга Божий Андрей – благовісник єдності / І. Гриньох. – Мюнхен : Verlag Biblos, 1961. – С. 18.
- ²³ Там само. – С. 17.
- ²⁴ Там само. – С. 99.
- ²⁵ Голод Т. Коли проповіді Василя Липківського почує православна Україна? / Т. Голод // Час / Time. – 1997. – 20–26 листоп.
- ²⁶ Прокоп М. Україна і українська політика Москви / М. Прокоп. – Сучасність, 1981. – Ч. 1. – С. 26.
- ²⁷ Астаф’єва М., Астаф’єв О. Юродивий партквиток у кишені... / М. Астаф’єва, О. Астаф’єв // Літературна Україна. – 1992. – 16 лип.
- ²⁸ Веденєєв Д. Постріли на Краківській вулиці / Д. Веденєєв // День. – 2016. – 18-19 берез.
- ²⁹ Веденєєв Д. Постріли на Краківській вулиці / Д. Веденєєв // День. – 2016. – 18-19 берез.
- ³⁰ Чемерис В. Голгофа Українського Православ’я / В. Чемерис. – К. : Поліграфіка, 1998. – С. 476-477.
- ³¹ Голибард Є. Кому потрібні російські попи в Україні? / Є. Голибард // Слово Просвіти. – 2015. – 17-23 верес.
- ³² Цимбалюк М. Протистояння замість примирення / М. Цимбалюк // Слово Просвіти. – 2017. – 7-13 груд.